

ШЫН

№ 99
(17743)

2009 чылдың
сентябрь 3,
четверг

Садар өртөз
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

БИЛИГЛЕР ДЕЛЕГЕЙИНЧЕ БАЗЫМ

(Билиглер хүнүнде Кызылдың школаларындан репортажтар)

БАШТАЙГЫ БАШКЫЗЫ УТКУП АЛГАН

«Лицейст» — дыңналыры безин чоргаар бо аттың эдилекчизи болуру улуг шылгалдалыг-даа, хары-салгалыг-даа. «Лицейст» болур дизе чүгле карак кызыл күш-ажыл, эки өөредилге, сагылга-чурум, эртем-шинчилелге сонургал, быжыг туруш, бодун бүрүнү-биле бердинери негеттинер.

Тываның күрүне лицейинин эргинин артап кирери-биле шак ыңдыг шылгалдаларның эге чада-зын эрткен чедиги классче кирген өөреникчилер биле кады бо чылын бир дугаар ыңдыг чылдага таварышкан биргиклассчыларның болгаш доозукчуларның баштайгы байырлыг чыскаалы — Билиглер хүнүнге тураскааткан байырлал сентябрь 1-де болуп эрткен.

Өске школаларда өөренип турар бодунун үе-чегелеринге көөргө көңүс ылгалдыг — улуг кижилерзиг, угаанныг карактарлыг, шала шыңгыы көрүштүг, оожум-топтуг мөзү-бүдүштүг оолдар, кыстар эң-не чоок кижилери болу берген башкыларыга байырлалдың хүнү-биле байыр чедирип, боодал чечектерни сөңпөл турлар. Кижилер бүрүзүнүн арынында өөрүшкү база катап школачы парталары, номнары, эш-өөрү, башкылары база коңганың эдискизи... ам бо.

Тываның күрүне лицейи — республикада эң-не шыырак билигин берип турар өөредилге чери. Ында ажилдап турар башкыларның 90 хире хуузу дээди категорияның башкылары, алдар-аттың эдилекчилери, эртем аттарын камгалаан эртемденнер, делегей болгаш Россия чергелиг конкурстар, мөөрейлер, эртем-шинчилел ажилдарының тиилекчилери, Россияның Президентизинин тускай шаңналдарының төлөптүгилери. Лицейинин өөреникчилери янзы-бүрү эртем олимпиадаларының тиилекчилери, боттарының шинчилел ажилдары-биле өскелерни кайгадып, арга-дуржулганын дамчыдып, солчулга ажилын кылып турары-биле онзагай. Тургустунуп эгелээн үезинден эгелээш, лицейни дооскан оолдар, уруглар чурттуң, даштыкының эң-не шылгараңгай өөредилге черлеринде өөренип, оларны дооскаш, эң-не төлөптүг кижилер кылдыр ажилдап-чурттап чоруур. Бо чайын лицейни дооскан доозукчуларның шуптузу чаңгыс аай күрүне экзаменнерин чедишкенин дужаап, бир эртемге-ле 80 баллдан өрү ортумак баллдарны алгаш, чурттуң шылгараңгай дээди өөредилге черлеринче киргилеп, бирги курсчуларын санынче кирген. Ам бо хүн Билиглер хүнүнүн байырлалында оларның төлөптүг ол оруун салгаары-биле чаа өөреникчилерин «лицейст» болуп өөредилге чылынче киргени бо. Байырлалдың онзагай бо хүнүнде чүгле башкылар,

өөреникчилер, ада-иелер чыгып келген эвес, а хүндүлүг аалчылар база кээп, байырның чараш сөстерин сөңнээн.

Тываның күрүне лицейинин директору, педагогика эртемнеринин кандидаты, Россия Федерациязының өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы, Россияның алдарлыг башкызы, РФ-тин Президентизи Д. Медведевтен «Чылдың башкызы» хүндүлүг атты алган башкы Татьяна Оюновна Санчаа бодунун лицейинин мурнунда салдыг сорулгаларын кысказы-биле таныштырган. Чурттуң Президентизинин өөредилге шугумунун мурнунда салган кол сорулганы — чаа үенин-биле школаларны чеп-

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол Тываның күрүне лицейинин директору Т.Санчаага Билиглер хүнү-биле байырны чедирип тур.

Лицейинин биргиклассчылары.

сеглеп, эртемнерни хандыр өөредип, үениң негелдезинге дүүшкен аныяк кижини өөредилге черлеринче белеткеп берип, айыыл чок чоруктуң школазы болурун чедип алырын боттандыраы чугула деп чугаалааш, лицей республикада «цифровой» дериг-херекселдер-биле бүрүн дериттинген бир дугаар школа албан чери дээрзин чоргаарал-биле таныштырган. Чылдыңна эртем олимпиадаларында лицейчилер шаңналдыг черлерни ээлеп, конкурстан дашкаар өөредилге черлеринче хойу-биле кирип турар. Өөреникчилерин даштыкы чурттарда дылдар аайы-биле стажировкаларны эртип турары бурунгаар базымның херечизи. Бо чылын он бирги классчылар Эртине

Ооржак биле Надя Кызыл-оол Американың Каттышкан Штатарына стажировка эрттиргеш, чаа өөредилге чылында чедип келген. Республикада эң-не шылгараңгай башкылар, Тываның күрүне университетинин башкылары, эртемнин тергиннери мында башкылап турары улуг чоргаарал. Ынчангаш лицейинин доозукчулары эртем-билинин талазы-биле 100 хуу көргүзүп турары өөреникчилерин, башкыларның, ада-иениң кады билчилгелиг ажилының түнели-дир деп чугаалааш, лицейинин ажил-амыдыралына, хөгжүлдизинге доктаамал үлүг-хууун кириштирип чоруур ада-иелерни адап, оларга өөрүп четтиргенин дамчыткаш, байырлал хүнү-биле

байырны чедирген.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол бодунун чугаазын эгелээрде, республикада эң-не эки түңнелди көргүзүп, чедишкенин ажилдап турар өөредилге албан чери — лицейинин башкыларына, өөреникчилеринге байырны чедирген. Лицейинин башкылары эң-не шыырак билиглерни бээр дээш, чүгле эртем-мергежилин эвес, кадыын безин хараманмай мында доктаамал ажилдап турар, ынчангаш башкыларыңарны камнап, оларга мөгейип чорунар деп лицейчилерге чагаан. Лицейинин өөредилге программанын угланышкыны физика-математика эртемнеринче колдаан болганындан, лицейинин доозукчула-

рындан республикага эргежок чугула инженерлер, техниктер, физиктер дээр ышкаш мергежилдин кижилери ам-даа үнүп келиринге бээр дээрээр мен. Ынчангаш башкызының берип турары билиин шиңгээдип, ону улам ханылады өөренир дээш быжыг туруштуг, турсоруктуг, мурнунда салган сорулгалыг болуру өөреникчилер силерде деп чагаан.

Бо хүн Билиглер хүнүнде биргиклассчылардан кымнар чыскаалда келгенин сактып алыр кижилер ховарла боор, ынчалза-даа баштайгы коңганың эдискизи, баштайгы башкызы, баштайгы чаңгыс классчылары кезээде оларга уттундурбас, онзагай чараш сактыышкын болуп артып калыр. Мен ада кижилер болгаш огулну бо лицейге кирип тура, мындыг онза, шыырак билиг-мергежилдиг, өскелер-биле билиг дээш «чижилгелиг» башкылар коллективинде бүзүрүп хүлээди бергенимге сеткилимден өөрүп тур мен. Чүге дизе ада-ие кижилер бүрүзү мээң ажи-төлүм ыңдыг кижилер болуп идегеп, бодап чоруур болгай, ол мээң күзүн күзелим боттаны бээр дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчангаш эң-не кол чүве — бодунун мергежилин тергип билер профессионалдарга өөрүп четтирип тур бис. А он бирги классчыларга школа доозарының финижинче старт бердинген, ону чедишкенин ажи-төлүм чугула деп чагып, бүгү-ле чүүлдерге экинни күзедим деп чугаазын төндүргөн.

ТР-ниң өөредилге сайыды бо чылын биргиклассчылар кылдыр 22 чаштарны алган башкы Т.Ф. Иконниковага чедишкенин күзүн.

(Улаңчызы 2-ги арыда).

(Уланчызы.
Эгези 1-ги арында).

Баштайгы дашты канчаар салганындан бажыңның тудуу хамааржыр, баштайгы класска канчаар өөредип эгелээнинден кижиниң билии хамааржыр дээр. Бо башкы бо чаштарга бүгү-ле билиг-мергежилин берип, чараш, эки чүүлдерге өөредип каарыңга бүзүрээр мен. Ынчангаш эртем-нерниң эге оруунче ис баскан биргиклассчыларга, класының башкызынга чедиш-кинниң «эжиндиришкенин» күзедим дээш, лицейниң доозукчуларыңга ЕГЭ талазы-биле немелде тайылбырны берген. Онзагай хүн – сентябрының бири-биле байыр чедирдим деп чугаазын дооскан.

Ооң соонда лицейниң өөреникчилеринге баштайгы коңга халкан. Билиглер хүнүнүң баштайгы кичээли – тайбың кичээли-биле эгелээн. Биргиклассчыларга бир-ле дугаар бирги класс шагы, бирги кичээл, бирги коңга, бирги школачы номнар-биле баштайгы башкызы уткуп алган.

Айлаң МОНГУШ.

КОҢГА БАЙЫРЛАЛЫ

Тываның улусчу ажил-агыйының баштайгы кадрларыңга эге ортумак билиглерни берип, оларны чоннуң чоон оруунче үдээн школаларның бирээзи — Кызылдың 2 дугаар школазы. Байырлыг чыскаалга школаны бо өөредилге чылында доозар доозукчу класстарның өөреникчилери биле билиглерниң эге үжүүнден эгелеп өөренип эгелээр дээн биргиклассчылар, ада-иелер чыгып келген. Чайны өттүр элээн өзүп келген оолдар, кыстар ужуражып келгеш, куспактажып, өөрүшкүнүң, сонургалдың, уjurалдың солун чугаалары хөгжүм үнү-биле аяннажып, оон-моон улажып туру...

2 дугаар школаның биргиклассчылары.

«Школа, томаанның!» дээн дыңзыг үн команданы бере каапкан соонда, шупту аңаа чагыртып, чугаа-соот намдап келди. Россияның болгаш Тываның ыдык ырларының соонда 2009-2010 өөредилге чылының баштайгы хүнү — Билиглер хүнүнүң тураскааткан байырлыг чыскаал эгеледи. Башкарыкчы оол байырлалдың хүндүлүг аалчылары — Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолду, Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды П.А. Морозовту, Кызыл хоорайның мэри В.Т. Ховалыгы уруглар, оолдарга таныштырып, оларга сөстү берген.

— Хүндүлүг, 2 дугаар школа-ның өөреникчилери, башкылар, ада-иелер! — деп бодунуң чугаазын Чазак Даргазы Ш. Кара-оол эгеледи. — Бүгү чуртта болуп турар улуг байырлал — чаа өөредилге чылының эгелээни-биле байырны чедирип тур мен. Школага эки өөренип, билиглер-биле чепсегленгеш, доозарыңга чедир чангыс базым арткан. Оон чурттуң иштинде болгаш республиканың өөредилге черлеринче кирип ап, аныяк республикавыстың келир үезин тургузары силериниң холуңарда. Тыва чүгле Россияның составыңга киргенинден аныяк эвес, чурттагы чонунуң талазы-биле эң аныяк республикага хамааржыр. 310 муң чурттакчының 89 муң бичи уруг-

лар, 113 муң 30 харга чедир аныяктар болуп турар. Ынчангаш чаштарга, аныяк-өскенге өөрениринге бүгү таарымчалыг байдалды тургузары кол сорулга. Бир дугаарында өөренириниң байдалдарын экижидер, башкылар боттарының билиг-мергежилин доктаамал бедидери чугула. Бо чылын яамының кол угланышкынынга тыва дылды эки шиңгээдип өөредириниң талазы-биле тускай даалганы берген. Ылаңгыя хоорайның 2 биле 9 дугаар школалары ону боттандыраарыңа улуг рольду ойнаар уjurлуг. Ынчангаш бо школаларны херек материалдар-биле хандыраарыңа арга-зын чугулап көөр. Республика-ның аңгы-аңгы кожуннарарындан шыырак өөредилгелиг, салым-чаяанның уруглар бо школаларга өөредилгезин уламчылап, быжыг билиглер-биле чепсегленген турарын бо школаларның башкылары чедип алырын сорулгага салыр уjurлуг. Кызылдың 2 дугаар школазы — хөйүнүң аразыңга ады-сураа алгаан алдар-адын сыкпайн, өскелерге деңнежир дээш эки өөренип, эки мергежилди чедип алгаш, бай-шыырак кылдыр Тывавысты тургузары силерниң холуңарда. А башкылар чогадыкчы, бурунгаар

көрүштүг болуп, чаштарывысты быжыг эртем-биле чүгленер база катап байырлал-биле! — деп чугаазын доосту.

ТР-ниң өөредилге сайыды П.Морозов, чылда чангыс катап келир, уттундурбас бо байырлал-биле бүгү чыгып келген кижилерге — биргиклассчыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге болгаш коллегалары болур башкыларга байырын чедиргеш, авазының аа сүдү-биле кады эмип өскөн төрөөн дылын хүндүлөп, ону хандыр өөренирин, делегей культуразын өөрениринге кол чепсек — орус дылды эки кызып шиңгээдип өөренип база амгы үеде харылзажырының-даа, техниканы шиңгээдип алырыңа-даа эң-не чугула чүүл — даштыкы дылдарны сонугурап, ону өөренип алырын уругларга чагаан. База ол ышкаш бо өөредилге чылындан эгелеп «ЕГЭ»-ге өскерлишкенин болурун база дыңнаткан. Ынчангаш күрүнениң ол чангыс аай экзаменнеринге март айдан эвес, бо хүнден эгелеп шыңгыы белеткенирин доозукчуларга сүмелээш, эрткен өөредилге чылында азы бо чайын дооскан доозукчулардан дыка эки баллдыг оолдар, уруглар дыка хөй өөредилге черлеринче документилерин дужаагаш, кирерин кире бергеш, шилилге кылып чадап тургаш, оригинал документилерин дужаарындан озалдап калганын чижекке ап чугаалааш, келир чылын ол талазы-биле амдан эгелеп боданып, шын, ылаптыг шилилгени кылырын доозукчуларга сагындырган. Ынчангаш чаа өөредилге чылы эгелээни-биле өөреникчилерге-даа, башкыларга-даа күш-ажылчы чедишкенин күзөөн.

Кызыл хоорайның мэри В.Ховалыг баштайгы коңганың байырлалы-биле биргиклассчыларга байырны чедирип, найысылалдың школачыларының санында чаа өөреникчилер немешкенин, эртем делегейинче кокланың эге изи бо хүнден эгелээрин демделээш, доозукчуларга мергежил чедип алыры-биле шын шилилгени амдан эгелеп чорудуп, найысылалга-даа, Тывавыска-даа хереклеттинип турар мергежилдерге өөренири-биле эки өөренирин чагаан. Өөреникчилериниң шыңчы өңүктери — эргим башкыларга чүгле өөрүшкүнү, өлчей-кежикти күзөөн.

Дараазында сөстү школаның директору, улус өөредилгезиниң тергенини, хоочун башкы Т.Г. Ондар алгаш, чаа өөредилге чылы-биле байырны чедирип, арга-сүмени доозукчуларга берип, биргиклассчыларны бодунуң харысалгазынга хүлээп алган. Баштайгы коңганың эдискизи кижилер бүрүзүн бирги кичээлче чалап, эткен... Боодал-боодал чечектерин туткан байырлал-шинчи кири кеттиген доозукчу класстарның оолдар, кыстары биргиклассчыларны чедип алгаш эртемнерниң өргээзинче углапкан...

Айрада МОНГУШ.

БИР-ЛЕ ДУГААР БИРГИ КЛАССЧЕ...

Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязы сентябрь 1 — Билиглер хүнүндө байырлыг чыскаалды эрттирген. «Төрөөн школавыс 20 харлап турар» деп улгаттыр бижээн лозуң школаже чоокшулап ораарга-ла, көстүп келир. Чоокта чаа-ла найысылал хоорайывыска база бир чаа школа немешкенинге өөрүп турган ышкаш бис, мыа аразында 20 чыл эрте бергени ол ышкажыл.

Каас-чараш кеттиген өөреникчилерниң өөрүшкүлүг каткы, шимээни-даа аажок. Чай дургузунда школазын, башкыларын, бот-боттарын сактыжа берген оолдар, уруглар ужуражып келгеш амырап турарлары-даа аажок. Башкыларыңга боодал чечектерни сөңнеп, бот-боттарыңга байыр чедиржип турда, «Чыскаалыңар!» дээн кыйгы-даа үнген. Шалыпкыны аажок класс аайы-биле чыскаалыптылар.

Тываның болгаш Россияның ыдык ырлары чангылыны берди. Байырлыг чыскаалдың башкарыкчылары чаа өөредилге чылының эгелээни-биле байыр чедирген соонда, гимназияда «Радость» бөлүүнүн бичи уруглары концерт үн-

Сувакпут сөс алгаш мынча дээн:

— Школачы чылдарны уттундурбас, солун кылдыр эрттирерини күзедим. Мен бодум база бо гимназияны дооскан мен, ынчангаш ынак башкыларымга чоргаарланып чоруур мен. Эргим башкылар, силерге чаа өөредилге чылында чайынналчак чедишкенин күзедим.

9 дугаар гимназияның директору В.Ө.Дөмүр-оол уругларга байыр чедирген:

— Бистиң школавыска өөренир күзелинерни илередип, гимназияны шилип алганыңар дээш, өөрүп тур бис, уруглар. Өөрениринге таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузар дээш, башкылар болгаш ажилчын-

Баштайгы коңганың эдискизи.

дүрдү. Ынак школазыңга, башкыларыңга тураскааткан ырларны уруглар ырлашты. Оларның соонда «Өзүмнер» хореография бөлүү чараш танцылары-биле аян тутту.

Хүндүлүг аалчы, Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы У.С.Ондар чаа өөредилге чылының эгелээни-биле болгаш Билиглер хүнү-биле уругларга байыр чедирип сөс алган:

— Кызылдың 9 дугаар гимназиязының улуг өг-бүлезиниң кежигүннери болуп, бөгүн бир дугаар эргин артап келген чаштар — биргиклассчылар, силер аас-кежикти уруглар-дыр силер. Бо гимназия хоорайда эң хүндүткелдик коллективтерниң бирээзи болуп турар. Россия Федерациязының Президентизиниң грантызын ийи катап чаалап алган гимназияга быжыг билиглерни алырыңар чугаажок. Ооң мурнунда-даа чылдарда гимназияның доозукчулары чурттуң улуг-улуг хоорайларының дээди өөредилге черлеринче өөренип кирип ап, школазының адын төлөп-ти-биле эдилеп чоруур. Гимназияны Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг башкызы В.Ө.Дөмүр-оол удуртуп турар. Школада ат-сурагылыг, байлак арга-дуржулгалыг башкылар ажилдап турар. «Бистиң чаа школавыс» деп чаа программаны чедишкенин күзүседип, эки өөредилгелиг, быжыг чурумнуг, хөй-ниитичи болурунарны күзедим. База катап байырлал-биле, уруглар! Чоокта чаа тургустунган Аныяктар чазаның кежигүнү Сырга

нар кызымак ажилдаан. Школавыс чылыг, чырык, чараш. Ноябрь айда школавыстың 20 харлаанын байырлап эрттирер бис. Юбилейлиг чылда шупту 4-5 демдектерге өөренирини күзедим.

Хүндүлүг ада-иелер, биске силерниң дуза, деткимчеңер дыка херек. Демнежип тургаш, ажи-төлүвске быжыг билигни берип, олар келир үеде төлөп-тиг хамаатылар, мөзү-бүдүштүг кижилер болурун чедип алылыңар. Чаа өөредилге чылында тускай программа езугаар өөренир, ажилдаар бис. Ынчангаш башкыларга болгаш силерге чогадыкчы чедишкенин күзедим. Чаа өөредилге чылын эки эгелеп алып болзувусса, ону доозары белең болур. Чараш школавыс силерни манап тур, уруглар — деп, директор башкы өөреникчилерни класстарынче чалады.

Бо чылын 9 дугаар школа-гимназияда бирги классче 120 ажыг бичи чаштар өөренип чедип келген. 1а,б,в,г класстарга оларны чарган. Башкылар Э.О.Ооржак, С.М.Монгуш, Н.В.Чымба, Ч.К.Дартан-оол олар уткуп алган. 11-ги а,б,в,г,д,е класстарны башкылар С.А.Күжүгет, Г.Ч.Оюн, Д.К.Болат, С.Ч.Сүге-Маадыр, А.С.Түлүш олар доостураар.

Баштайгы коңганың кыйгызы-биле биргиклассчылар кымны-даа мурнай школаже эргин артап кирип турда, адыш чаксаашкыны чангылыны артып карды. Баштайгы кичээл эгелээн.

Светлана БАЛЧЫР.

Чуруктары Ай-кыс МАС-ПЫК-ООЛ тырттырган.

Муниципалдыг саң-хөөнүң чаартылгазының талазы-биле хемчеглерни деткиринге Тыва Республиканың республика бюджетинден муниципалдыг тургузугларга субсидиялар бээриниң болгаш хуваарының дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында

2009 чылдың июнь 24 №292 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2008 чылдың апрель 21-де «Тыва Республикага бюджеттер аразының хамаарылгаларының дугайында» №689 Хойлузунга дүүштүр, муниципалдыг саң-хөөнү эргелеп-башкарарының амгы үениң чаа методун шигээдиң алырынга, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларын деткир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Муниципалдыг саң-хөөнүң чаартылгазының талазы-биле хемчеглерни деткиринге Тыва Республиканың республика бюджетинден Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынга субсидияларны бээр болгаш хуваар дугайында коштунган Дүрүмнү бадылаар.

2. Муниципалдыг саң-хөөнүң чаартылгазының талазы-биле хемчеглерни деткир субсидияларны бээриниң болгаш муниципалдыг тургузугларның конкурс шилилгезин

эрттирер талазы-биле төлээлтирер орган-ны Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы тодарадыр.

3. Муниципалдыг саң-хөөнүң чаартылгазының талазы-биле хемчеглерни деткир субсидияларны бээриниң болгаш муниципалдыг тургузугларның конкурс шилилгезин эрттирер методиканы Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы 2009 чылдың сентябрь 1-ге чедир ажылдап кылыр.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республикага бюджет планнаашкыны, ооң түннелиниң угланышкынын шигээдиң алыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Ведомстволар аразында комиссиязынга дагзыр.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 24-те №292 доктаалы-биле бадылаан

Муниципалдыг саң-хөөнүң чаартылгазының талазы-биле хемчеглерни деткиринге Тыва Республиканың республика бюджетинден Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынга субсидияларны бээриниң болгаш хуваарының дугайында ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

1. Муниципалдыг саң-хөөнүң чаартылгазының талазы-биле хемчеглерни деткиринге, Тыва Республиканың республика бюджетинден Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынга субсидияларны бээриниң болгаш хуваарының дугайында бо Дүрүм (моон сонгаар-Дүрүм) муниципалдыг саң-хөөнүң чаартылгазының талазы-биле хемчеглерни деткир субсидияларны бээр болгаш Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының конкурс шилилгезиниң чурумун тургузуп турар (моон сонгаар — шилилге), а ол ышкаш айыттыңган субсидияларны бээриниң негелдезин.

2. Бо Дүрүмнүң тургусканы субсидияларны бээриниң негелдезин күүсеткенде Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының эрттиргени (моон сонгаар-Саң-хөө яамызы) шилилгениң түннелиниң талазы-биле ийи саң-хөө чылының дургузунда үш кезектерге муниципалдыг тургузугларга субсидияларны бээр.

3. Муниципалдыг тургузуглар субсидияларны бээриниң негелдезин күүсетпээн таварылгада, субсидияларны алыр эргени оларны бээриниң негелдезин күүсеткен муниципалдыг тургузуглар алыр, ол ышкаш субсидияларны алырынга кордал турар, ынчалза-даа шилилгениң түннелинге дүүштүр, ону бирги ээлчегде алыр эргези чок болур.

4. Саң-хөө яамызының эрттиргени шилилгениң түннелин, а ол ышкаш муниципалдыг тургузуглар талазы-биле субсидияларны хувааганын Тыва Республиканың Чазаа бадылаар (моон сонгаар — Чазак).

II. Субсидиялар бээр муниципалдыг тургузугларның шилилгезиниң чуруму

5. Шилилгениң түннелиниң талазы-биле субсидиялар хуваарын боттандырат. Аңаа Тыва Республиканың шупту муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының киржирин чөпшээрээр.

6. Саң-хөө яамызы шилилгени эрттирер хуусаазын болгаш чурумун тодарадыр.

7. Шилилгеге киржир муниципалдыг тургузуглар Саң-хөө яамызының негелдезинге дүүштүр тургускан шилилгеге киржир чагыгны оларның берген хуусаазында Саң-хөө яамызынче кириер.

8. Саң-хөө яамызы муниципалдыг тургузугларның чагыгларын тургустунган негелдеге дүүштүр болгаш кириген хуусаазында үнелелди бээр.

9. Шилилгениң түннелиниң талазы-биле субсидиялар алыр кордакчыларның эң эки көргүзүлгелерин үнелелин алган, 5-тен хөй эвес муниципалдыг тургузугларны тодарадыр.

10. Шилилгениң түннелин чагыгларны хүлээп алырын дооскан хүнүнден бир айның дургузунда шупту киржикчилерге медээлерни дыңнадыр.

III. Субсидияларны бээриниң кол негелделери

11. Субсидиялар алырынга шилилтирер муниципалдыг тургузугларга субсидияларны бээрде, олар дараазында кол негелделерни сагыры чугула:

а) субсидияларны ажылгаанының планын күүсеткениниң дугайында отчет болгаш планын хемчеглерни азы ооң чадаларын күүсеткениниң дугайында отчетту, Саң-хөө яамызының тургускан хуусаазында болгаш формазының талазы-биле бээр;

б) план хемчеглерниң азы ооң чадаларының күүселдези;

в) субсидияларны ажылгаарының планын азы ооң чадаларының күүселдези;

12. Саң-хөө яамызының бадылааны субсидиялар бээриниң тодаргай негелдези.

13. Херек кырында күүсетинген болгаш планнаттынган хемчеглерниң даңзызын боттандырырга хамаарылгалыг планын хемчеглерниң күүселдезиниң үнелели.

14. Айыттыңган планда көрдүнгөн чылдың чарыгдалдарына таарымчалыг кылдыр муниципалдыг тургузугларның бюджетинге кириер болгаш боттандырырын бадыткаар документтерге үндэзилеп субсидияларны ажылгаар планына азы ооң чадаларының күүселдезинге үнелелди бээр, а ол ышкаш субсидиялар дээш ындыг чарыгдалдарны чөпшээрер турар, чедир акшаландыра-рының деңгелин сагыр.

15. Субсидиялар алырынга эргежок чугула негелделерни күүсеткенин хынаанының түннелин, айыттыңган отчеттары кириер хуусаазы төнгөн хүнүнден бир айдан орай эвес хемчеглерниң планын боттандырырынга үндүрүп берген акша-хөреңгини ажылгаар планын күүсеткениниң дугайында отчетту болгаш план хемчеглерниң азы ооң чадаларын күүсеткениниң дугайында отчетту киригенин тус чер бот-башкарылга органның даңынадыр.

IV. Субсидияларны санаарының чуруму

16. Шилилтирер киржикчилерниң аразында субсидияларны дараазында хевир-биле хуваар:

шупту шилилтирер муниципалдыг тургузугларның аразында дең кылдыр-30 хуу; сөөлгү төнүп турар саң-хөө чылы дээш муниципалдыг тургузугларның бюджеттериниң чарыгдалын дең хемчээлдиг кылдыр-30 хуу; чагыгларның үнелелиниң көргүзүлгелериниң түннелин дең хемчээлдиг кылдыр-40 хуу.

V. Субсидияларны бээриниң чуруму

17. Субсидияларны шилчидерин Саң-хөө яамызының тургусканы чурум-биле кириген төлөвилел-биле Тыва Республиканың Чазааның айтышкынынга үндэзилеп чорудар.

18. Саң-хөө яамызының тургускан чурумунда көрдүнгөн, бюджет хүлээлгелериниң лимидиниң хемчээлинге Тыва Республиканың республика бюджетиниң түннел бюджет бижидилгезинге дүүштүр субсидияларны бээр.

19. Тус чер бот-башкарылга органның чоруткан акша-хөреңгини алганда, субсидияларны ажылгаар планынга дүүштүр

планныг хемчеглерни боттандырат талазы-биле чарыгдалдарны акшаландырат. Субсидиялардан акшаландырып турар тодаргай хемчеглерни, а ол ышкаш үндүрүп берген акша-хөреңгиниң ажылгаар чурумун тус чер бот-башкарылга органның тодарадыр.

20. Бо саң-хөө чылында субсидияларны ажылгааан таварылгада, ол-ла сорулгага ээлчеглиг саң-хөө чылында ажылгаарына кириер.

21. Субсидияларны көрдүнгөн сорулгазынга ажылгааан таварылгада, ол акша-хөреңгини хойлуужулганын тургускан чурумунга дүүштүр Тыва Республиканың рес-

публика бюджетинче тыртып алыр.

22. Субсидияларны ажылгаанының дугайында отчетту Саң-хөө яамызының тургускан хуусаазында болгаш формазының талазы-биле Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче тус черниң бот-башкарылга органның кириер.

23. Тургускан хуусаазында болгаш формазының талазы-биле айыттыңган отчетту кирбээн таварылгада, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы муниципалдыг тургузугларга субсидияларны бээрин соксадып болур эргелиг.

Катап хүлээп алган болгаш ажылгап турар үр хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларга бюджет акша-хөреңгизиниң хуваалдазының конкурс Чурумун бадылаарының дугайында

2009 чылдың июнь 30 №316 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 9-та «Тыва Республиканың регионалдыг саң-хөө реформазының Программаның бадылаар дугайында» №713 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республиканың регионалдыг саң-хөө реформазының программаны боттандырат деңгелинге болгаш үр хуусаалыг республиканың тускай сорулгалыг программаларының түннелин болгаш ажыктыын бедидер сорулга-биле Тыва Рес-

публиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Катап хүлээп алган болгаш ажылгап турар үр хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларга бюджет акша-хөреңгизиниң хуваалдазының коштунган конкурс Чурумун бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 30-де №316 доктаалы-биле бадылаан

Катап хүлээп алган болгаш күштүг бооп турар үр хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларга бюджет акша-хөреңгизиниң хуваалдазының конкурс Чуруму

1.1. Катап хүлээп алган болгаш ажылгап турар үр хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларга бюджет акша-хөреңгизиниң хуваалдазының конкурс Чуруму (моон сонгаар-Чурум), катап хүлээп алган болгаш ажылгап турар үр хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларга Тыва Республиканың республика бюджетинден акша-хөреңгиниң хуваалдазының конкурс чорудулгазын тодарадып турар.

1.2. Катап хүлээп алган болгаш ажылгап турар үр хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларга (моон сонгаар- конкурс хуваалдазы) бюджет акша-хөреңгизин хуваар конкурстун сорулгазы болза, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң бирги ээлчезинче угландырган бюджет курлавырларын мөөңээр болур.

1.3. Катап хүлээп алган болгаш ажылгап турар үр хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларның (моон сонгаар- программалар) конкурс хуваалдазын, республика бюджетиниң акша-хөреңгизинден акшаландырган хемчээли-биле программаларга (төлөвилелдерге) көрдүнгенинге дүүштүр чорудар.

II. Конкурс хуваалдазын организастаары болгаш эрттирери

2.1. Конкурс хуваалдазын экономиктиг керээлер чарарына көрдүнгөн болгаш улуг социал-экономиктиг, эртем-техниктиг төлөвилелдерге, программаларга экспертиза эрттирериниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында Эксперт чөвүлели боттандырат (моон сонгаар-Эксперт чөвүлели).

2.2. Конкурстун киржикчилери программаларның күрүне чагыкчылары болур (моон сонгаар- программаларның чагыкчылары).

2.3. Хуваалда конкурстун организастиг хандырылганын Тыва Республиканың Экономика яамызы боттандырат.

2.4. Бо чылдың август 1-ге чедир Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы, ээлчеглиг саң-хөө чылында (моон сонгаар-үстүкү хемчээли) программаларны акшаландыраын республика бюджетиниң акша-хөреңгизиниң ниити үстүкү хемчээлин (прогнозу) Тыва Республиканың Экономика яамызынче кириер.

2.5. Бо чылдың август 5-ке чедир Тыва

Республиканың Экономика яамызы программа бүрүзүнге бюджет акша-хөреңгизиниң баш бурунгаар хемчээлиниң программаның чагыкчыларже чорудар.

2.6. Программаларның чагыкчылары бо чылдың август 10-га чедир хуваалданың конкурстунга киржир чагыкчыларны тургузар (капсырылга №1).

2.7. Тыва Республиканың Экономика яамызы бо чылдың август 15-ке чедир Эксперт чөвүлелинге ону кириер болгаш программаларның чагыкчыларының саналынга дүүштүр катап хүлээп алган болгаш ажылгап турар үр хуусаалыг программаларның бюджет хүлээлгезиниң хүлээп алганы хуваалда конкурстун көргүзүлгелерин болгаш үнелел барымдаазына дүүштүр тургустунган программа үнелелиниң рейтингин боттандырат (капсырылга №2).

2.8. Ээлчеглиг саң-хөө чылында программаларны акшаландырат республика бюджетиниң акша-хөреңгизиниң эң үстүкү хемчээли өскерилген таварылгада, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы 3 хонук хуусааның иштинде үстүкү хемчээлин тодартканы-биле Тыва Республиканың Экономика яамызынче кириер.

2.9. Тыва Республиканың Экономика яамызы үстүкү хемчээли тодарттыңганын алган үезинден 3 хонук хуусаада программалар үнелелиниң рейтингинге өскерилгелерни кириер.

III. Хуваалда конкурстун түннелин үндүрери

3.1. Эксперт чөвүлели хуваалда конкурстун түннелиниң талазы-биле ээлчеглиг саң-хөө чылында акшаландыраын болгаш акшаландыраын соксатканын сүмелзэн үр хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларның даңзызын тургузар.

3.2. Конкурс түннелиниң талазы-биле Эксперт чөвүлелиниң шийтпирин протокол-биле долдурар болгаш бо чылдың август 19-ка чедир Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче чорудар.

3.3. Эксперт чөвүлелиниң шийтпирин программаларның чагыкчылары Россия Федерациязының күштүг болуп турар хойлуужулгазынга дүүштүр хомудал болур эргелиг.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 26-да №120 доктаалы-биле бадылаан 2009 чылда «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүүрлүг байдалды бадылары» республиканың тускай сорулгалыг программасына өскерилгелерни кириериниң дугайында

2009 чылдың июнь 30 №318 Кызыл хоорай

2009 чылда күш-ажыл рыногунда дүшкүүрлүг байдалды бадырат талазы-биле хемчеглерни боттандырат сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 26-да №120 доктаалы-биле бадылаан 2009 чылда «Тыва Республиканың

күш-ажыл рыногунда дүшкүүрлүг байдалды бадырат» республиканың тускай сорулгалыг программасына №3,3-1,4,5,6 капсырылгаларны кириер, капсырылгаларны өскерилгелери-биле бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Хөй-ниити каттыжышкыннары-биле кады ажылдаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында Чөвүлелдин дугайында

1999 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының ниити принциптерин организаастаар дугайында» №184 Федералдыг хоойлунун 18 чүүлүнүн 7 пунктузунун «д.1) пунктузунун адаанда, 1995 чылдың май 19-та «Хөй-ниити каттыжышкыннарының дугайында» №82 Федералдыг хоойлунун 17 чүүлүн дүүштүр, хөй-ниити каттыжышкыннары-биле кады ажылдаарын хандыраар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Хөй-ниити каттыжышкыннары-биле кады ажылдаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Чөвүлелди тургузар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың август 18-те №193 Чарлыыга капсырылга 1

Хөй-ниити каттыжышкыннары-биле кады ажылдаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Чөвүлелдин дугайында ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

1. Хөй-ниити организациялары-биле кады ажылдаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Чөвүлел, Тыва Республиканың девискээринде бодунуң ажил-чорудулгазын боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш хөй-ниити каттыжышкыннарының организаастыг формазы болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында чөвүлээр, консультативтиг орган болур.

2. Чөвүлел хөй-ниити эргезинге ажилдаар.

3. Чөвүлел бодунуң ажил-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг хоойлуларны, Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг хоойлудурум актыларын, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың хоойлуларын, Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг хоойлудурум актыларын, а ол ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

II Чөвүлелдин кол сорулгалары

4. Чөвүлелдин кол сорулгалары болгаш хүлээлгелери:

Тыва Республиканың девискээринде бодунуң ажил-чорудулгазын боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары биле хөй-ниити каттыжышкыннарының кады ажылдаарында деткимчени бээр;

аңгы-аңгы хөй-ниити адырларында айтырыглар дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазынга дыңнадыр;

хөй-ниитинин соңуургалын чедип алып сорулгага, хөй-ниити каттыжышкыннарының эртинтип турар хемчеглерин организаастаарын болгаш сорулгаларны шийтирлээрин, Тыва Республиканың эконимиктиг хөгжүлдээнин комплекстиг болгаш деңин тудар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарыга саналды кириер, ону Тыва Республиканың девискээринде бодунуң ажил-чорудулгазын боттандырып турар хөй-ниити каттыжышкыннары-биле кады ажылдап кылыр.

Тыва Республиканың эконимиктиг, социал, политиктиг болгаш өске-даа адырларында бодунуң ажил-чорудулгазын боттандырып турар хөй-ниити каттыжышкыннарының перспективалыг интеграциязы;

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары болгаш хамаатыларның каттыжышкыннарының аразында удурдидир харылзаазы болгаш хөй-ниитинин санал-оналының учедунуң механизм тургузарында деткимчени бээр;

Тыва Республиканың девискээринде ажылдап турар хөй-ниити организацияларының ажил-чорудулгазынга информация деткимчезин бээр;

Тыва Республиканың нормативтиг хоой-

2. Бадылаар:

хөй-ниити каттыжышкыннары-биле кады ажылдаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Чөвүлелдин дугайында Дүрүмнү (капсырылга 1);

хөй-ниити каттыжышкыннары-биле кады ажылдаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Чөвүлелдин составын (капсырылга 2).

3. Бо Чарлыкты албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың август 14

№193

лудурум актыларының утказын, Тыва Республиканың девискээринде бодунуң ажил-чорудулгазын боттандырып турар хөй-ниити каттыжышкыннарынга тайылбырлаар.

III. Чөвүлелдин эргези

5. Бодунуң кол сорулгаларын шийтирлээринге Чөвүлелдин эргези:

бодунуң ажил-чорудулгазының дугайында информацияны хостуг тарадыр;

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының шийтирлеринин төлөвилелдерин белеткээринге тургустунган чурум-биле киржир;

Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга органнарындан, тус чер бот-башкарылга органнарындан, албан черлеринден, бүдүрүлгелерден, организациялардан болгаш оларның эрге-дужаалдыг кижилеринден эргежок чугула документилерни болгаш материалдарны тургустунган чурум-биле негеп алыр;

Чөвүлелдин бо Дүрүмүндө салдыган сорулгаларны чедип алырынче угландырган информация-тайылбырлыг, методиктиг материалдарны хүлээп алыр болгаш тарадыр;

Чөвүлелдин хуралында чугаалажып көөрү көрдүнгөн айтырыгларны белеткээринге доктаамал болгаш түр ажилчын бөлүктөрнү тургузар;

Чөвүлелдин хуралында чугаалажып көөр айтырыгларны чугаалажырынга киржир, Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчуларын бодунуң хуралында чалаар талазы-биле Чөвүлелдин Даргазынга саналды кириер;

Чөвүлелдин кол сорулгазынга дүүштүр информацияны хуралында дыңнаар болгаш чугаалажыр;

Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының эрге-дужаалдыг кижилерин, Тыва Республиканың девискээринде бодунуң ажил-чорудулгазын боттандырып турар хөй-ниити каттыжышкыннарының төлээлеринин киржилгези-биле конференцияларны, хуралдарны «төгерик столдарны», консультацияларны болгаш өске-даа хемчеглерни эртинтип;

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында чөрүшкекти болдурбайн турар өске-даа бүрүн эргезин боттандыраар.

IV. Чөвүлелдин составы

6. Чөвүлелдин составында Тыва Республиканың девискээринде бодунуң ажил-чорудулгазын боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш хөй-ниити каттыжышкыннарының төлээлери кирип болур.

Чөвүлелдин составын Тыва Республика-

нын Чазаның Даргазы бадылаар.

7. Чөвүлелдин Даргазы Тыва Республиканың Чазаның Даргазы болур. Чөвүлелдин Даргазы оралакчылыг болур.

V. Чөвүлелдин Даргазы, Даргазының оралакчызы

8. Чөвүлелдин даргазы:

Чөвүлелдин хуралын даргалаар;

Чөвүлелдин ажилының планын болгаш Чөвүлелдин ээлчеглиг хуралында чугаалажыр хүн айтырыын бадылаар;

Тыва Республиканың хоойлуларының болгаш өске-даа хоойлудурум актыларының төлөвилелдерин Чөвүлелге сайгарып чугаалажып көөрү-биле кириер, а ол ышкаш хөй-ниити каттыжышкыннарының ажил-чорудулгазынга болгаш сорулгазынга уждузалыг өске-даа айтырыгларны;

Оларның бүрүн эргезинге хамааржыр айтырыглар талазы-биле Чөвүлелдин хуралында, Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчуларын чалаар.

9. Чөвүлелдин Даргазының оралакчызы Чөвүлелдин Даргазы чок турган таварылгада, ооң орнунга ажилдаар, Чөвүлелдин Даргазының, Чөвүлелдин президиумунун, Чөвүлелдин аңаа берген даалгазының талазы-биле болгаш өске-даа бүрүн эрге-хүлээлгезин боттандыраар.

VI. Чөвүлелдин секретары

10. Чөвүлелдин секретары:

Чөвүлелдин ажилының планын белеткээрин организаастаар, ону боттандыраар талазы-биле хемчеглерни алыр;

Чөвүлелге сайгарып көөрү-биле кирген документилерни болгаш саналдарны түнээр, Чөвүлелдин кежигүннери-биле кады ажилдаар;

Чөвүлелге чугаалажып көөр информация-тайылбырлыг, методиктиг болгаш өске-даа документилерни белеткээр;

Чөвүлелдин хуралдарының протоколда-

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың август 16-да №193 Чарлыыга капсырылга 2

Хөй-ниити каттыжышкыннары-биле кады ажылдаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Чөвүлелдин СОСТАВЫ

Шолбан Валерьевич Кара-оол — Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, Чөвүлелдин даргазы;

Юрий Юрьевич Ананьин — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының дузалакчызы, Чөвүлелдин даргазының оралакчызы;

Светлана Бурбушова Монге — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының эргелел начальнигинин оралакчызы, Чөвүлелдин секретары;

Ирина Вениаминовна Бабкина — «Россияның либераль-демократтыг партиязы» политиктиг партияның Тываның девискээр салбырының удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);

Николай Иванович Белков — «РФКП» политиктиг партияның Тываның республика салбырының бирги секретары (чөпшээрешкени-биле);

Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей — «Тываларның делегейи» Тываның республиканың хөй-ниити организациязының удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);

Людмила Ондаровна Бурбучап — Тыва Республиканың Профэвилел федерациязының девискээр каттыжышкынының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Юрий Владимирович Гаврилов — «РОСТО» (ДОСААФ) Ниити Россияның хөй-ниити организациязының Тыва Республикада спортчу-техниктиг камгалал организациязының удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);

Далаа Хертекович Дан-Сюрюн — Россияның Казактар каттыжышкынының эвилелиниң полковниги, Тыва Республикада Дээди атаманның бүрүн эргелиг төлээзи

рынга аттарын салдыраар, оларның күүселдези дээш контролду организаастаар;

Чөвүлелдин ажилының айтырыгларынга хамааржыр Чөвүлелдин Даргазының, ооң оралакчызының, Чөвүлелдин өске-даа даалгаларын боттандыраар.

VI. Чөвүлелдин ажилының планы

11. Чөвүлелдин ажилының кол хевирин хурал болур, ону доктаамал эртинтип, ынчалза-даа кварталда чаңгыстан эвээш эвес. Чөвүлелдин Даргазының шийтирлээни талазы-биле Чөвүлелдин ээлчег чок хуралын эртинтип болур.

12. Бир эвес Чөвүлелдин кежигүннеринин ниити санындан хөй кезини ооң хуралында олуржуп турда, Чөвүлелдин хуралы бүрүн эргелиг болур.

13. Чөвүлелдин хуралында сайгарып чугаалашкан айтырыглар талазы-биле шийтирлээни хүлээп алыр.

14. Чөвүлелдин шийтирлээни ооң хуралында олуржуп турган Чөвүлелдин кежигүннеринин хөйүнүн үнү-биле хүлээп алыр.

15. Чөвүлелдин хуралының материалдарын белеткээринге киржир, ооң хуралының хүн айтырыын, Чөвүлелдин ажилының планының талазы-биле саналды Чөвүлелдин кежигүннери кириер, а ол ышкаш ооң төлөвилелдеринин шийтирлерин.

16. Чөвүлелдин составында ооң кежигүннеринин санындан президиумну тургузуп болур. Чөвүлелдин секретарын эрге-дужаалының талазы-биле президиумнун составында кириер. Чөвүлелге чугаалажып көөрү-биле кириген шийтирлеринин төлөвилелин президиум баш бурунгаар сайгарып чугаалажыр. Президиумнун шийтирлээни президиум кежигүннеринин ниити санындан хөйүнүн үнү-биле хүлээп алыр. Президиумну Чөвүлелдин Даргазының оралакчызы башкараар.

17. Чөвүлелдин ажил-чорудулгазының организаастыг-техниктиг хандырылгазын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязы боттандыраар.

(чөпшээрешкени-биле);

Роман Леонидович Добровольский — Тыва Республиканың Сайгарлыкчылар эвилелиниң президентизинин оралакчызы (чөпшээрешкени-биле);

Шуглур Александрович Доржу — «Тываның аныктары» республиканың хөй-ниити организациязының президентизи (чөпшээрешкени-биле);

Раиса Борисовна Күжүгет — «Россияның херээженнер эвилели» хөй-ниити организациязының Тываның девискээр салбырының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Антонида Доржуевна Ондар — «Бүгү-россияның инвалидтер ниитилели» Тываның республика организациязының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Наталья Дөжүлдеевна Ондар — «Эртем» Тыва Республиканың эртемденнер эвилели» хөй-ниити организациязының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Надежда Васильевна Пономарева — Тыва Республиканың девискээринде «Орус культура төвү» хөй-ниити организациязының баштаар черинин даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Эрес Мөңгүн-оолович Сомам — «Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россияның политиктиг партиязының Тываның девискээр салбырының күүскамунун удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);

Галина Георгиевна Страшкова — «Немец культура төвү» хөй-ниити организациязының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Амур Сатович Хоюгбан — «Россияның патриоттары» политиктиг партияның Тываның девискээр салбырының комитетинин даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Екатерина ТАНОВА,
Тываның улустуң чогаалчызы,
Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы

Кызыл хоорайның 95 чыл оюнга

СЕНЭЭ БАРДЫМ-НА, КЫЗЫЛ!

(«Чашкы шаамның ужуралдары» деп бот-намдарлыг тоожудан үзүндү)

Ава-ачамның уругларының эң улуу, бистиң улуг угбавыс Соня (ону бичизинде Сапына дээр турган) бистиң өг-бүлөвисте эң-не угааның, эртемниң кижиге болган. Чүге дээрге ол Алтайның Ойрот-Тура хоорайына сан-хөө техникумун дооскаш, улаштыр Москвага эмчи сургуулун база дооскан. Ол Москва хоорай дугайында дыка солун чугаалаар кижиге. Ылаңгыя шуштур кошкан, улус сөөртүр бажыңнарны «медироо» дээр дээрзин безин магадап ханмас мен.

Угбавыс Москвадан келгеш, Кызыл хоорайга ажилдап-чурттап берген, өг-бүлелиг, уругларлыг-даа апарган. Уругларының адазы ужудукчу честем-биле уругларын эдертип алгаш бистиң аалывыска каш-даа келген улус-ла болгай. Угбавыстың чурттап турары ол Кызыл деп хоорайга авам, ачам-даа, акым, угбам-даа барып каалкан, чүгле мен ол Кызыл хамаанчок, Чадаана деп хоорайны безин көрбээн кижиге бооп-тур мен.

Бир катап угбам шөлээп келгеш мени Кызылче ап, хоорайга өрөдир мен дээрге, ава, ачам чөлшээрешкенер. Мен амыраанымдан өрү шурап, ынчап ол Кызылды көөрүм ол-дур деп бодааш, дыка-ла өөрзөн мен.

— Че, угбавың чанынга кыс аян-шинчилиг, топтуг аажы-чангыг-даа апаар ыйнаан, оон башка моон ойнаар, эдержир эштери-ле бо тенек оолдар, олар-биле хая-даш кырлап, ыяш бажы үнер дээш, идик-хеп-даа арттырбас, хол-буду, арны-бажы кездээде шыйбак чоруур, кыс уругзувас кижиге-дир бо — деп, авам чугаалап органын-даа дыңнаан мен.

Кызылче угбам мени алгаш чорупкан. Ачам бисти Чадаанага чедир үдеп каан. Чадаанага келгеш бир-ле дугаар хөй кижиге олурар автобус деп машинаны көрдүм. Ооң-биле чоруур бис деп дыңнааш, амыраарым-даа кончуг. Ол автобустун чолаачызы арта-ла угбамның таныыры кижиге болган. Автобуска олурупкаш, Кызылче хал-латтывыс. Орук дургаар соңгадан карак салбайн кайгап чор мен. Орук кыдыының ыяштарын-даа, телефон-чагыларын-даа көөрүмге, олар шупту-ла аткаар караңдайдыр шуужуп-ла турар, та кайнаар далажып, кайда чыгып турар чүве ийик, оларны пат-ла кайгап чор мен. Автобусту Адар-Төш артының кырынга көөледип үнүп келди. Олаңаа доктаай бээрге, улус автобустан үнүп, дыштанып, ол-бо кылаштажып турлар. Мен ынчан бир-ле дугаар төрзөн Кызыл-Тайгамны ырактан көрүп кагдым.

Машина шимчеп үнүптерге, ам сагыжым харын чазалы бергени ол боор, меңээ хөлүү кончуг апарган. Ам дорт-ла Кызылче! Сенээ четтим-не, Кызыл! Сээң хөй каът бажыңнарыңны, кол-ла чүве чер адаа-биле маңажып турар «медироо» деп дистиңишкен машиналарыңны барып көөрүм ол-дур. Солун-на боор. Чер иштинде чурттап турар өрге, күске, чыланнар безин сагыжымга кирип, олар ол машиналарга бастырбас дээш оюп-дезип халчып-ла турар ышкак сагындырган.

Орай дүне Кызылга хал кирип келдирис. Караңгы кудумчулап чоруп олурувуста ол-бо талада бажыңнар дыка-ла улуг, бедик ышкак сагындырган. Ишкениң кадыр, бедик туруглары-даа сагыжымга кирер болду. Чолаачы бисти угбам сугнуң бажыңының чанынга дужуруп кааш ынаар-ла караңгыже караш диди.

Соня бажыңының эжин ажадыр билек, ыттыр дааш-диңмит чоокта чаа көргенивис дайын дугайында кинода ышкак саарлып-ла келди. Мен корткаш, угбамның соондан кирбейн, эжик артында аңгадай берген тур мен. Ынчан дайын чоруп турган-на болгай, ол дайын ам мырыңай Кызылда чедип келгени ол ирги бе деп бодап, дораан-на дайында барган Чылбак акым сагыжымга кирип келди.

— Кирип кел, ында чүге туруп бердиң — деп, угбам кый дээрге, корга-корга кирип келдим. Демги шимзэн-дааш ам-даа диңмит-телбишаан. Артык өрээлден честем үнүп келгеш алгыра берди:

— Паа, чедип келдиңер бе, радиодан дайын дугайында солун дамчыдылга дыңнаар дээш силерниң кирип келгениңерни безин дыңнавадым — дидир. Мен ам-на сактып келдим — хоорайда бажың бүрүзүнде радио деп чүве бар, а көдээде чүгле Суг-Аксында почта бажыңында радио бар дээр чүве. Кызыл хоорайның бир солун чүвези бо ышкак-жыл, мону хүндедир-даа дыңнап болур чүведир деп ам-на сактып келдим. Радионун шимзэн-даажы үнүп турар ындыкы өрээлче кире бээримге, ында бир булунда азып каан кара тавактан-на ол бүгү шимзэн-дааш саарлып турар чүве болду. Радио деп чүвези бо

ышкакжыл. Оон бир элдепсинген чүвем — угбамның уруглары, Амет биле Кама ол шимзэн-даашты-даа тоовайн, оруннарында дүш чок удуп чыдырлар. Угбам уругларынга чедер бергеш оларын чыттап, чоорганнарын эде шугагылап кагды.

Даңгаар эртен бир-ле коргунчуг дааш-шимзэнден оттуп, дүрген-не бут кырынга тура халып келдим. Честемни көөрүмге, дүште-даа чок столда шайлап олур.

— Чүге тура халып келдиң, ам-даа эрте-дир, уду. Мен харын эрте туруп, аэродром баар кижиге-дир мен, сен ам-даа уду — дидир.

— Бо чүү кончуг коргунчуг дааш чүвел, честей — деп айтырдым.

— Аа, гудок үнүнден оттуп келдиң бе. Алдыы, үстүү заводтар ажилчыңнарын ажилче оттуруп турары ол-дур ийин — дээш, честем каттыра-дыр. Оон бир элдепсинген чүвем — хоорайга улусту ажилдаарынче оттурар, олар боттары оттуп шыдавас. А көдээде улус боттары оттуп келгеш иштин-даштын ажил-хожулун кылып, мал-маганын кадатче үндүрүп турар болгай.

Орунга дедир чыдып алгаш дыңнап чыдарымга даштын соңга дужунда машина доктаай берди ышкак. Соңга пөзүн чырта тырт-каш көөрүмге ында элдептии кончуг, дээвинри чок калбак машина тур. Честем шериг ужудукчу хевин кедип алган, чолаачы чанында олурупту. Калбак машина хал ыңай болду. Ол элдептии машина дугайын сөөлүнде дыңнаарымга, ол «Амфибия» деп американ машина болган. Ол черге-даа маңаар, суга-даа эштер, чүгле агаарга ушпак машина болган. Ол машина ужудукчуларга канчап чедип келгени ол чүве ийик, ынчан ону сураглар харыым кайда боор. Ол машина эртен ужудукчуларны ажилче, кежээ оларны бажыңнарынче сөөртүп эккеп турар чүве болчук.

Эртен угбам уругларын оттуруп, хепкере берген. Олары оттуп кел-ле мени көрүп кааш: «Долгар, Долгар» дээш менче маңажып келдилер. Угбам каттырып: «Долгар угбанаңны сакты бердиңер бе, бо угбанаң Долгар эвес Катя деп кижиге-дир» деп уругларынга тайылбырлай-дыр. Мени хоорайга Катя деп адаар чүве-дир деп билип алган мен. Ол хүнден эгелеп адым Катя апарган. Угбамның уруглары чаш турда оларны честемниң дунмазы Долгар ап берип, ажаажып турган чүведир. Акы, чаавазы уругларын садикке тургузуп алгыра, Долгар аалынче чана берген чүве-дир. Угбам уругларын чундуруп, хепкерип алгаш, садикче алгаш чорупкан. Оон улаштыр ажилдап чоруй барган.

Хоорай-биле таныжылган.

Бажыңга чааскаан арткаш, радиону чеже дыңнаар боор, дашкаар үнүп келдим. Кезек ол-бо талаже кайгап тур мен. Дүне көргеним кончуг улуг чалым-халар дег бажыңнар канчап барганы ол чүве ийик, көзүлбейн-дирлер. Ол чоок-кавыда чаңгыс каът ыяш бажыңнар, харын-даа көдээде ачамның дарганнаар чартык чер-бажыңы ышкак чер бажыңнар, үгек казанак-даа дег бажыңнар бар болду. Бажың херимин ажадып, кудумчу же үнүп келдим. Кудумчунуң узун, дорт деп чүвези-ле кончуг, бир-ле ачамның чазаныңарда хереглээр узун шугуму-биле шугумнап каандаа чүве дег. Хөй каът бажыңнар-даа көзүлбейн-дир азы өске кудумчуларда чүве ирги бе деп бодааш, черле бо хоорайны бодум чааскаан шинчилеп көрейн, мындыг дорт кудумчуларга кижиге кайын аза бээр деп бодааш чоруптум эвеспе. Ийи кудумчу белдинде турар бажыңның азыында бичии калбак ыяшта «Элезин кудумчызы» деп каан бижикти номчааш, бо-даа кудумчу адын бижээң самбыра боор деп даап бодап кагдым. Чүгле калбак ыяшта «кудумчызы» деп бижип каан. Кызыл улузу кудумчу дивес кудумы дээр турган-дыр деп билип алдым. Элезин кудумчузу дээнин бодаарга, мында элезин хөй турар ужурлуг, ынчалза-даа олаа кавыда элезин-даа көзүлбес, харын-даа чыкпак хараганнар, терезиннер ында-мында бөкперлежи берген турар дазыргай тас кудумчу-ла болду. Улаштыр чоруп кагдым. Хем чоогунда бир узун кудумчуга чедер бергеш ынаар-мынаар көргүлээримге, ам-на ында-мында 2-3 каът бажыңнар көстүп турлар. Оларның чоогунга чедер бергеш, чогум чанынче барбайн бараадап тур мен. Үстүкү каъттарже

үнер чада-даа көзүлбес азы артыгы талазында чүве ирги бе, ында база чада чок чүве болза үстүкү каъттарже улус канчап үнүп турар чүве ирги, ынаар үнер дээш идик-хевин безин арттырбас чыгыс эвес чүве бе деп иштимде бодап тур мен. Саң дорт кудумчуну өрү чоктааш, ийи-үш каът даш-даа, ыяш-даа бажыңнарга душтум ийин. Элзэн үр хоорай кезип кылаштаар дээш арай турупканымны билип кааш чаныптым. Бажыңга кээримге, угбам дүштеп алгыр дээш чедип келген болду. Мени көрүп кааш алгырып-ла үндү:

— Ол канчап хоорай билбес кижиге чаас-каан тояап чорааның ол, эжин чүге ажык каапкаш барганың ол, оода ыяш-биле иттирип кагбас. Ажык эжикче ыт-куш-даа кирип-ле келгей, дөө Федоткиннерниң хаваннары кире маңажып келгеш хамык чүвени саза басып каапса канчаар, оода террасаны дуглап кагыңза — деп, чемелеп шаг болду.

Угбам дүштеп алгаш база чорупкан. Ам база чааскаан артым. Хоорайның байдалын каксы-даа бол, билип алкан мен. Чүгле хепхенертен бажымга бир бодал шимиреш диди. Элдеп чүве — эң-не көрүксээн чүвем «медироо» деп чүвени канчап шуут оттуп алганым ол ийик, ону көрбес болза черле хоржок. Бо удаада бажың эжиниң калбак ыяш-биле иттирип, терраса эжиниң сенчизин чарты-биле дээктеп кааш чоруптум. Ол «медироо» деп чүвези чер иштинде болганда ооң черже кирген аксында өрге үнгүрүнүң чанында ышкак өпегер доврак деңгели берген турар ужурлуг. Ийе, ол кайын өрге мортуу дег болур ийик аан, биче дизе-ле шору бедик тей турар ужурлуг деп бодап алгаш, тейлер дилеп чоруп кагдым. Тей соргаа безин көзүлбеди. Бир угбай чаным-биле эртип чыдырда айтырдым:

— Хоорайның медироо деп чүвези кайда ирги, угбай?

— Чүү дидир сен... Медироо... аа бөдүрээ дээрн ол бе. Бо орустар демир-хуунун бөдүрээ дээр улус чоржук. Улустуң сава-саңгазы боттарында-ла ыйнаан — дээш басып чорупту. Ам чүнү-даа канчаар аайын тыппайн чаңгыс черде ол-бо чүкче кайганып тур мен. Артымда бир кижиге кел чыдыр. Көөрүмге узун салдыг кырган ирей болду. Бо орус ирей ыяк билир ужурлуг деп бодааш, амырап айтыра кааптым:

— Медироо кайда?

— Кым? Кым? — деп, шору тывалаар хире ирей удур айтыра-дыр.

— Медироо аан. Бо хоорайның медироозу...

Кырган бажың чайгааш: «Мен белмес» дээш кылаштап чорупту. Мен хомудааным кончуг, ирейниң соондан көргөш, ону өттү-нүп «Мен белмес» дээш дылым көргүзүп кагдым. Ынчалза-даа дораан боданы бердим ол канчаарым ол, бо хоорайга улусче дылым уштуп аан. Өске улус көрүп каапкан чадавас дээш ыңай-бээр бүдүү көргүлээримге ол-ла чоокта улус көзүлбейн-дир. Дүрген-на маңап чаныптым.

Кежээ угбам уругларын садиктен ап алган чедип келди. Оон дегийт-ле айтыра кааптым:

— Хоорайның медироозу кайда турар чүвөл?

Угбам баштай айтырыгны билбейн барган.

— Чүү дидир сен?

— Медироо аан. Чер ишти-биле маңажып турар машиналар аан. Сээң чугаалап турганың, Москвада ышкак чер ишти-биле маңажыр машиналар бо хоорайда бар чүве ирги бе?

— Метро! — дээш, Соня каттырып-ла үндү. Мен чүнүң-даа аайын тыппайн кайгап тур мен. Ол аразында кожавыс орус угбай кирип келди. Соня ол угбайга мээң ол айтырым дугайында чугаалааны-ла ол боор, олар иелзэн карааның чажын төгүлдүр каттыржып-ла турлар. Мен түвексингеш, дашкаар үнүп чоруй барган мен.

Ынчалдыр-ла хоорайга келген баштайгы үемде хоорай кезири чүве тып алган мен. Ооң кудумчуларының аттарын безин доктаады шаап алган болдур мен ийин. Хем талазында кудумчуну Шетинкин кудумчузу дээр, ооң бетинде узун делгем кудумчуну Ленин кудумчузу дээр, дараазында кудумчуну Коче-

тов кудумчузу дээр, ооң-биле чергелешкек кудумчуну Элезин кудумчузу дээр. Эң артыкы кудумчуну Хову кудумчузу дээр. Ону сөөлүнде Кызыл Шериг кудумчузу дээр апарган чүве. А бистиң чурттап турар кудумчувусту Комсомольская дээр. Ооң мурнунда ол кудумчунуң ады өске турган диңир чораан. Кудумчуларның аттары чаарттынып турар чүведир дээрзин ынчан эскерген мен. Бистиң чоогувуста Элезин кудумчузун Найырал кудумчузу деп адаар апарганын бодум көргөн мен. Эң артыкы Кызыл Шериг кудумчузунуң ыңдыгы талазында ийи-чаңгыс-ла аразы ыраак-ыраак ыяш бажыңнар тургулаар чораан. Ол бажыңнарның хову же талазында дөңгеликтерлиг чиндинээш шык хоорай уругларының ойнаар чери ол. Ол шыктың ортузун куду ханы оңгар буганы казып бадырылкан-даа болза, ында суг чок, ооң бедик эриктеринге уруглар чер казып ойнаар, чиндинээш черлерге өрү шурап, алгыржып ойнап тура хүнзээр чүве. Бир хүн хоорай кезип чорааш чаражы кончуг бичии уругга таваржы берген мен. Ооң адын Зоя дээр. Ооң-биле дораан эрги өнүктер дег апарган бис. Зоя биске бо-ла чедип кээр. Ол база акызының бажыңында чурттап турар. Зоя-биле таныжып алган соомда, ам хүнүнүң-не хоорай кезири чаным соксаан, Зоя-биле хүнзедир-ле хөөрежи, билер ырларывыс ырлажып олургулаар бис. Кежээ Зоя чоруур деп баарга, аңаа кандыг-бир-ле белек бериксээрим кончуг, чогум чүнү бээрин аайын тыппайн боданып тур мен. Угбам сугнуң этажеркалар деп адаары кожа тургускулуп каан дөмей чадагай шкафтарында номнар-ла хөй. Дөмей-дөмей номнар безин каш-даа бар. Шолохов деп каан шала бичежек бора карттыг дөрт номнарның бирээзин этажеркадан алгаш Зояга берип кагдым. Бир-ле хүн Соня этажеркалар чанынга баргаш айтыра-дыр:

— Шолоховтуң үшкү тому канчап барган чор — дидир.

— Шолоховтарның бирээзин Зоя эжимге берипкен-не болгай мен. Ында ам-даа үш ном бар-ла чорду — дидим.

Соня алгыра-ла берди:

— Ол канчаарың ол, чогаалчыларның улуг-улуг чогаалдарын кезек-кезек номнар кылдыр парлап каар чүве-дир. Оларны томнар дээр. Оларның кайы-бирээзи чок болза, ол чогаалды номчуру берге апаар. Шолоховтуң үшкү тому дедир эгит, Зояга өске бир номдан беривит, оода бо «Мөгенниг атычгышты»-даа болза беривит — дидир. Зояга берипкеним Шолоховтуң үшкү тому «Мөгенниг атычгышты»-биле солуп алгаш, ону орунга дедир тургузуп кагдым.

Хоорайга келиримде аалымдан шүлүк шорбарлап турган кылын кыдыраажымны ап алгаш келген кижиге мен. Ол кыдыраашты Чылбак акым шериг баар мурнунда Чадаанадан садып эккеп берген чүве. «Ма, хеймер, бо кыдыраашка чурук чуруур сен. Чурук шокарлава-ла чериң чок, аптара-хааржак-даа, солуннар, номнар кыдырларын-даа шокарлап кааптар. Ам ооң соксат, бо кыдыраашка чечени-даа чуруп болур сен» дээн чүве. Мен ол кыдыраажымга чурук-даа шокарлавайн, шүлүк шорбарлаар апарган мен. Эң баштай Суг-Аксынга үшкү класска өөренип тургаш, башкымга «шүлүкчү» дирткенимден эгелээш шүлүк шорбарлаар чаңчылдыг апарган кижиге болгай мен. Аалымга шүлүк сомалап турган кыдыраажымда ам хоорай дугайында мындыг одуругларны немей бижип алган мен:

Кызыл хоорай, сени көөр дээш, Кызып чорааш чедип келдим. Дорт, узун кудумчуларның Доозазын кезип кааптым. Уруг-дарыг, кырган, чалыы Улус мында көвей-ле-дир, Кыймылчынып халчып турар Кымыскай сагындырар.

Авам бир-ле Кызыл чорааш келгеш: «Кызылда кижилер дээрге кымыскактар дег, ынаар-мынаар халчып-ла турар» деп органы сактып келгеним ол боор ийин. Кызыл дугайында баштайгы демделгелим ол болган боор. Ынчан доврактыг-даа болза саң дорт кудумчуларында ыяш бажыңнар чыскаалдыр тургулапкан турар Кызыл хоорай меңээ улуг-ла хоорай турган-дыр ийин.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ...

Эрткен неделяда Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдары дээш 1993-1994 чылдарда төрүттүнген элээди оолдар аразына бут бөмбүүнге республика маргылдаазы Кызылда Тываның 5 чылы атыг стадионга болуп эрткен.

Чаарты кылган стадионнун ногаан шөлүнге элээди оолдар аразына эрткен оюннар канчаар-даа аажок чидиг демиселди көргүскен. Оолдарга кылымал шөлге ойнарга солун болган. Моон соңгаар бут бөмбүүнге хоорай болгаш республика чергелиг хамык маргылдаалар бо шөлге эртер.

Ниитизи-биле сес команда аразына каш хүн иштинде уламчылаан

маргылдааның түннелинде бирги черни Кызыл хоорайның «Саян» командазы ээлээш, ТР-ниң Чазаның Даргазының кубогун чаалап алган. Тиелекчи команданың ойнакчы бүрүзүнге 8 муң рубльди немей тывыска.

Ийги черге Олимпийжи курлар-вырларның элээди уругларга республиканың тускайжыттыг спорт школазының «Луч» команда-

зы, а үшкү черге Барыын-Хемчик кожуундан команда төлөптиг болган. Дөрткү черни Шагаан-Арыг хоорайдан команда ээлээн.

Маргылдаага шылгараан чамдык ойнакчыларга база тускай шаңналдарны тывыска. Чижээ, «Эң эки хаалгачы» деп шаңналга Бады-Белек Дондуп («Торпедо»), «Эң эки камгалакчы» деп шаңналга Артем Дандар («Луч»), «Эң эки чартык камгалакчы» деп шаңналга Ян Ооржак («Хемчик»), «Эң эки халдакчы» деп шаңналга Кежик Монгуш («Саяны») болгаш «Эң эки бомбардир» деп шаңналга Буян Чап («Луч») төлөптиг болган.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ СЕМИНАРГА

Август айның 16-21 хүннеринде Нижегородск областың Кстово хоорайга самбо хүрешке тренерлер болгаш судьялар ортузунга делегей чергелиг семинар болуп эрткен. Аңаа Россиядан, Казахстандан, Япониядан ниитизи-биле 170 кижиги киришкен.

Россияның Самбо федерациязының (президентизи С.В.Елисеев) чыл санында эрттирил турары семинарга Тывадан бо чылын үш кижиги: республиканың олимпийжи курлавырларының элээди уругларның тускайжыттыг спорт школазының тренер башкылары Хемер-оол Чадамбаевич Ондар, Дадар-оол Давааевич Лоовай болгаш Чадаана хоорайдан тренер Андриян Доктугуевич Ондар киришкен. Тыва специалистерниң бо семинарга бир дугаар киржип турарын бистиң республикага Самбо хүрештин федерациязының чаа тургустунганы-биле (президентизи О.А.Сотпа) тайылбырлаар.

Семинар үезинде тренерлерге болгаш судьяларга ийи аңгы шылгалдаларны эрттирген. Чижээ, тренерлер семинарына бо талазы-биле амгы үеде ажилдап чоруу специалистерниң билиин, аргаларны шын кылып, өскелерге дам-

чыдып билирин хынаан.

Судьялар семинарының киржикчи бүрүзүнге 90 айтырыгны салып шылгаан. Бо чылын 51 судья берге шылгалданы дужаап шыда-вайн, Бүгү-россия чергелиг шийт-кекчи болур тускай сертификаттарны катап ал шыдаваан.

Тываның төлээлери Д.Д.Лоовай биле А.Д.Ондар тренер база судья кижилерниң, а Х.Ч.Ондар тренерниң сертификаттарын дужаап алганнар.

Мурнунда чылдарда самбо хүрешке Бүгү-россия чергелиг тыва судьялар турбаан. Ол хамаанчок Сибирь федералдыг округтун 33 судьяларының аразына безин тыва фамилия бо үеде чедир чок турган. Чогум алтай, бурят сөөктүг делегей чергелиг судьялар безин бар.

Самбо хүрешке республика федерациязы тургустунганындан бээр үр болбаан турбуже, аныктар

ортузунда баштайгы тыва чемпионнар көстүп келген. Чижээ, республиканың олимпийжи курлавырларының элээди уругларның тускайжыттыг спорт школазының өөреникчизи Альберт Монгуш спортчу самбога аныктар ортузунга бо күзүн эртер делегей чемпионнаш чаалап алгаш, бо хүннерде үстүнде адаанывыс башкыларның адаанда белеткенип турар. База бир тыва оол – бо хүннерде Даг-Алтайда өөренип турар Айбек Дашиви дайынчы самбога Россия чемпионнаш ойнап алгаш база-ла делегей чемпионнаш Россияны (Даг-Алтайны) төлээлеп киржир.

Солун семинарга киржип, аңаа шыңгыы шылгалданы дужаап ап шыдаан тыва тренерлер тура-соруугу чанып кээп, өзүп орап тыва самбистерни ам-даа эки белеткээр сорулгалыглар. Олар, шынап-ла, мурнунда уттундургаш, катап «дирлип» эгелзэн самбо хүрешке кыска үениң дургузунда Россия чергелиг аныак чемпионнарны безин белеткеп шыдапканнар болгай...

Юрий КӨК-ООЛ.

ЧАЛАП ТУР БИС

Сентябрь 5-6 хүннеринде Өвүр кожуунун Дус-Даг сумузуунун үндезилеттинип тургустунганындан бээр 80 чыл болгаш «Торгалыг» совхозтун 60 чыл болган оюн база ыдыктыг Мани-хүртү тудуунун ажыдышкынынче бистиң

черге ажилдап-чурттап чораан чаңгыс чер-чурттугларывысты чалап тур бис.

Программада:

1. Улуг болгаш аныак мөгелерниң хүрежи.
2. Аът чарыжы.

ЧАЙГЫ-КУСКУ АҢНААШКЫН СЕЗОНУН

АЖЫДАРЫНЫҢ ХУСААЛАРЫ

Россия Федерациязының Чазаның 2009 чылдың январь 10-да «Аңнаашкын объектилеринге хамааржыр дириг амытаннар делегейиниң объектилеринден олча-тывышты тыварының дугайында» № 18 доктаалына болгаш 2009 чылдың август 19-та «Тыва Республиканың аңнаашкын объектилеринге хамааржыр, дириг амытаннар делегейиниң объектилеринден үндүрер лимиттерни дугуржурунун дугайында» Россияның Көдээ ажил-агый яамызының №АБ-6.7152 чагаазына дүүштүр дужаарым болза:

2009 чылдың чайгы-куску аңгы сезонун дараазында хевирлерниң аңнаарына ажыдар:

буур — август 20-ден сентябрь 30-ге чедир;

сыын — сентябрь 1-ден октябрь 10-га чедир;

хүлбүс — август 25-тен сентябрь 30-ге чедир; те — август 20-ден декабрь 31-ге чедир; чер хаваны (бо чылын төрүттүнген хаван оолдарында аңгыда) — август 1-ден декабрь 31-ге чедир; дилги — сентябрь 15-тен 2010 чылдың февраль 10-га чедир; морзук — сентябрь 1-ден ноябрь 15-ке чедир; суг куштары болгаш аңныыр куштары — август 29-тан октябрь 31-ге чедир; суг куштарын эртен эрте боолаарда дараазында хемчээлди тургузар: 2 кас, 4 өдүрек, 5 кулик (шалбаа кужу).

Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди.

ӨВҮРНҮҢ ЧАА-СУУРДАН ИЗИГ БАЙЫР!

Өөм ээзи Оюн-оол Сундуй-оолович ТЮЛЮШ бо хүннерде 60 харлап турар. Ол баштай Балгазының механикация училищезин дооскаш, оон Иркутскиге мал эмчизинге өөренип алгаш, «Эртинелиг» совхозка мал эмчилеп, профком даргалап, «Кады-Бажы» кооперативке удуртукчулап ажилдап келген. «Социалисттик күш-ажылдың тиелекчизи» хөрек демдектери-биле 1978-79-80 чылдарда шаңнаткан. Ол 5 кыстың, 3 оолдун ынак адазы. Юбилейин таварыштыр ачавыска быжыг кадыкшылды, чедиш-киннерни күзевишаан, идегелдиг чөлөнгийжис болуп ам-даа хөй чылда аас-кежиктиг чурттаарын күзедивис.

Ажы-төлү, өөнүң ишти Клавдия.

ХЫНАЛДАЛАРЫНЫҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Чоокта чаа Кызыл хоорайга оперативтиг-профилатиктиг «Игромания» операциязын эрттирген.

Операцияны чорударына экономиктиг кем-хөрек үүлгедиглери-биле демисел талазы-биле эргелелдин, үндүрүг талазы-биле кем-хөрек үүлгедиглери эргелелин, Кызыл хоорай талазы-биле иштиги хөректер эргелелин экономиктиг кем-хөрек үүлгедиглери айыыл чок чоруунун «К» килдизиниң, Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунун милициязының хөреглекчилер рыногунда корум-чурум хажыдышкыннары-биле демисел чорудар албанның ажилдакчылары киришкеннер. «Игромания» операциязын удуртурун болгаш организастаарын ИХЯ-ның сайыдының экономиктиг айыыл чок чорук талазы-биле оралакчызы, милицияның полковниги Анатолий Лыткинне дааскан.

Оперативтиг ажилдакчыларның ап чоруткан хемчеглериниң түннелинде, үш ойнаар черлерниң талазы-биле истелгеге чедир хыналданың материалдарын чыырын боттандырган.

Чижээлээрге, Кочетов кудумчузунда турар компьютер клувунун ажил-чорудулгазын хынаан. Хынап турар үеде, клубта ажилдакчыларның ажилчын олудунда 14 автоматтыг компьютерлер турган, оларны бажының кассазының сервер четкизинде кожуп каан. Компьютерлерниң ажилчын столунда ойнаарына ажилдакчылар бижиктерни салган. Интернетче үнерин хамаарылга чок ийи харылзаа-биле боттандырып турар: черниң спутник харылзаазы (VSAT) болгаш канал-биле.

Хыналда үезинде билдингени болза, ол компьютер клуву хуу сайгарлыкчыга хамааржып турар болгаш «РФ-тиң чамдык хоойлужулга актыларына өскерилгелерни киирер дугайында болгаш адааны оюннарны организастаар болгаш чорудар талазы-биле ажил-чорудулганы күрүнеден таарыштырар дугайында» №244 Федералдыг

хоойлунун негелдезин хажыдып, информация-телекоммуникация четкилерин ажилдап, адаанның оюннарны организастаар болгаш чорудар талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы хоойлуну үрөп, оон иштинде Интернет четкизин ажилдап боттандырып турар. Оон-биле холбаштыр хуу сайгарлыкчының хөдөлишкыннеринде 2009 чылдың июль 1-ден эгелеп ойнаар зоналардан дашкаар Россияның девискээринге хараан хоойлуну үрөп, сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандырып турары дээш РФ-тиң КК-ниң 171 чүүлүнүн 1 кезинде көрдүнген кем-хөрек үүлгединиң составының демдектери көрдүнүп турар.

Истелге-оперативтиг бөлүк 15 система блоктарын хавырган. РФ-тиң АКЧХ-ниң 14.15 чүүлүнүн талазы-биле административтиг протоколду тургускан.

Дружба кудумчузунда турар Интернет-кафениң ажил-чорудулгазына база хыналданы чоруткан, оон 25 система блоктарын хавырган. Милиция ажилдакчылары Ке-чил-оол кудумчузунда Интернет-кафеден 15-ти хавырып алган. Оон аңгыда, оперативтиг ажилдакчылар хоорайның 19 ойнаар албан черлерин хынааннар.

Чыып алган материалдарга үндезилеп, республика прокуратуразы-биле кады РФ-тиң КК-ниң 146 (авторнуң болгаш харылзашкак эргелерин үрээни), 171 (хоойлуга чөрүштүр сайгарлыкчы ажил-чорудулганы чорутканы) чүүлдеринде көрдүнген кем-хөрек үүлгединиң талазы-биле демдектери тодара-дып, сайгарып көөрүн планнап турар.

Борта демдегелеп каар чүүл болза, ойнаар черлерин ажил-чорудулгазын соксадырынче угландырган профилактиктиг хемчеглерни чоруткан соонда, дараазында хүннерде ойнаар черлерни хаган.

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның парлалга албаны.

Кызыл кожуунун Каа-Хем суурнун чагыргазы муниципалдыг тургузугнун баштыгының оралакчызы Эремаа Карбыевна Иргитке, оон өөнүң ээзи

Орлан Май-оолович ИРГИТТИҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8020. Чагыг 98. Номери парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, хөрек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар хөректериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Хөрегилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнең унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадылары дээш авторлар боттары харыылаар.